ՀՏԴ 929: 947.925 Մաթևոսյան +726.5(479.25)

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ. Անին և անեցիները, *Երևան, 2021, Մատենադարանի հրատ., 464 էջ (ներդիր 24 էջ)*:*

Բանալի բառեր՝ Անի, Գագիկ Ա, Զաքարյաններ, Գրիգոր Մագիստրոս, Ծառաքար, Հոռոմոս, Բագնայր, Պահլավունիներ:

Ինչպես գրախոսվող մենագրության ներածության հենց սկզբում նկատել է հեղինակը, Անին միջնադարյան Հայաստանի պատմության մեջ բացառիկ դեր

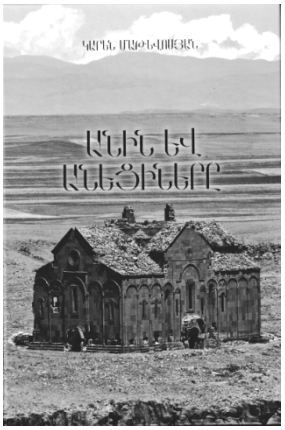

է կատարել ոչ միայն իբրև երկրի քաղաքական ու հոգևոր կենտրոն, իսկ Բագրատունիների օրոք նաև թագավորանիստ ու կաթողիկոսանիստ, այլև քաղաքային, տնտեսական ու մշակութային կյանքի զարգացման առաջնակարգ վայր:

Այդ անհերքելի իրողությամբ պայմանավորված՝ հայոց քաղաքամայր կոչված Անիի պատմամշակութային ժառանգությունը, հատկապես՝ ճարտարապետությունը, հետազոտողների տարբեր սերունդների քննության առարկա է հանդիսացել: Արդյունքում ավելի քան 200 տարվա ընթացքում ստեղծվել է անիագիտական բազմաքանակ գրականություն: Սկսած 1980-ական թվականներից՝ դրա հարստացման շնորհակալ գործում իր շահեկան ավանդն է ներդնում պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Կարեն Մաթևոսյանը: Նրա թեկնածուական ատենախոսությունը՝ «Անիի գրչության կենտրոնը» (1989), նվիրված էր քաղաքում ստեղծված ձեռագրերին, իսկ դոկտորականը՝ ԺԲ դարի նշանավոր մատենագիր Սամվել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրերի աղբյուրագիտական քննությանը (2008): Հեղինակի անիագիտական երկերից են նաև «Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը» (Սբ. Էջմիածին, 1997, 412 էջ), «Սամվել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրերը և նորահայտ լրացումները (Երևան, 2009, 224 էջ), «Անի ու Շիրակի պատմության էջեր (հոդվածների ժողովածու)» (Երևան, 2010, 294 էջ), «Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երեք Գրիգոր Մագիստրոս» (Երևան, 2015, 144 էջ) և այլն: Վաստակաշատ անիագետը հեղինակ է նաև Անիին նվիրված շուրջ 40 գիտական արժեքավոր հոդվածների:

Կ. Մաթևոսյանի խնդրո առարկա աշխատությունը, ի տարբերություն Անիի մասին նախորդ հրատարակությունների, նվիրված է ոչ միայն բուն քաղաքին, այլև նրա հետ սերտորեն կապված շրջակա բնակավայրերին և հոգևոր հաստատություններին ու առանձին մասով Անիի բազմաշերտ բնակչությանը: Բանն այն է, որ վերջինիս մասին վկայությունները պահպանվել են

** Ներկայացվել է 20. IX. 2023 թ., ընդունվել է տպագրության 29. XI. 2023 թ.:*

Անիի ու մերձակա բնակավայրերի վանքերի արձանագրություններում և դրանցում գրչագրված ձեռագրերի հիշատակարաններում: Դրանից ելնելով՝ հեղինակն իրավացիորեն քաղաքը դիտարկել է վարչատարածքային ավելի լայն ընդգրկումով՝ քննության առարկա դարձնելով իր իսկ պայմանական բնորոշմամբ՝ Մեծ Անին, այսինքն՝ քաղաքն իր մերձակայքով: Ընդարձակ արվարձաններ ունեցող Անին վարչական ու հոգևոր ամբողջություն էր մերձակա մի քանի վանքերի հետ, որոնցից գլխավորը Հոռոմոսն էր: Վերջինս հեղինակ կոչել է Անիի վանք, քանի որ այնտեղ էր Բագրատունի արքաների հանգստարանը:

Գրախոսվող աշխատությունը բաղկացած է ներածությունից, «Անիի պատմությունից» ու «Անեցիները» խորագրով մասերից, հավելվածից, գրականության ցանկից, պատկերացանկից, անգլերենով ամփոփումից և պատկերազարդ է: Մասերն իրենց հերթին կազմված են առանձին բաժիններից:

«Անի պատմությունից» մասի առաջին երեք բաժինները նվիրված են քաղաքի Բագրատունյաց և Հետբագրատունյաց շրջանների պատմության լուսաբանմանն ու մշակութային կյանքի քննությանը: Ընդ որում, շեշտը դրվել է Անիի Բագրատունյաց շրջանի պատմության վրա և քաղաքը դիտարկվել իբրև մայրաքաղաք ու կաթողիկոսանիստ: Հաջորդ երեք բաժինները նվիրված են Անիի քաղաքաշինությանը, կառուցվածքին, հատակագծին, տարածական ընդգրկմանը, հնագույն քաղաքամասերին (Ներքին բերդ, միջնաբերդ, փոքր քաղաք) և փողոցներին: Ընդ որում, վերջիններից շատերի անունները պահպանվել են ինչպես բուն քաղաքի, այնպես էլ մերձակա վանքերի նվիրատվական արձանագրություններում, և այժմ դրանք որոշ դեպքերում հնարավոր է մոտավորապես տեղորոշել:

Այդ բաժիններում առանձին ներկայացվում են միջնադարյան Հայաստանի ամենախոշոր ու նշանավոր վանքերից Հոռոմոսը, ոչ պակաս հայտնի Բագնայրն ու Արջոառիճը, որոնք Անիին շատ մոտ էին գտնվում: Այս մասի վերջին բաժինը նվիրված է Անիի մատույցները համապատասխանաբար հյուսիսից ու հարավից պաշտպանող Տիգնիս բերդին, Ծառաքար-Մաղասբերդ ամրոցին և նրան մոտակա Ծառավան անունը կրող ու «Մեծ Անիի» մաս կազմող ավանին: Ընդ որում, Հոռոմոսի վիմագրերում վկայված Ծառավան անունը Կ. Մաթևոսյանը բացահայտել է հենց այս աշխատության մեջ:

Գրքի երկրորդ մասը հիմք է տալիս պնդելու, որ եթե Անիի պատմության նախորդ հետազոտողները հիմնականում շեշտը դրել են նրա նյութական մշակույթի հուշարձանների ուսումնասիրության վրա, ապա Կ. Մաթևոսյանը՝ այդ քաղաքի բնակչության պատմության: Ինչպես ճիշտ նկատել է հեղինակը, սա նորություն է, քանի որ առ այսօր ոչ միայն Անիի, այլև միջնադարյան Հայաստանի որևէ մի քաղաքի բնակչության մասին նման հետազոտություն չի կատարվել: Անին, լինելով երկրի քաղաքական, հոգևոր, առևտրատնտեսական ու մշակութային կենտրոն, ուներ մեծաթիվ ու բազմաշերտ բնակչություն:

Այս մասում հեղինակը նախ անդրադարձել է Անիի ազնվականական տոհմերին, տասնմեկ բաժիններից ինը նվիրելով նրանց: Օրինաչափորեն զգալի տեղ է տվել Անիի (և ոչ միայն) պատմության մեջ մեծ դեր խաղացած և քաղաքի իշխանական տոհմերի մեջ առաջնային դիրք ունեցած Պահլավունիների

նշանավոր տոհմին: Կ. Մաթևոսյանը սկզբում ներկայացրել է հայ միջնադարյան փայլուն գործիչներից մեկին՝ իշխան և գիտնական Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունուն: Մասնավորապես, լուսաբանել է Անիի թագավորության անկման շրջանում վերջինիս հայրենանվեր գործունեությունը և նախկինում չուսումնասիրված՝ Հայոց կաթողիկոսական աթոռը Պահլավունիների տոհմին փոխանցման նրա հաջողությամբ պսակված ծրագիրը:

Կ. Մաթևոսյանի ուշադրությունից չի սպրդել նաև Անիում Զաքարյանների հաստատվելուց հետո (1198 թ. վերջեր) այնտեղ վերելք ապրած մի տոհմ, որի ներկայացուցիչներն իրենց սերված էին համարում Վահրամ Պահլավունուց: Այդ տոհմին հեղինակը կոչել է նոր Պահլավունիներ և նրանց պատմության վերհանմանը նվիրել մեկ բաժին:

Հաջորդ բաժնում հեղինակն անդրադարձել է Բագնայրի վանքի հիմնադիր Սմբատ Մագիստրոսի տոհմի՝ Պահլավունիների հետ նույնացմանը և հակվել այն կարծիքին, որ դա չի համապատասխանում իրականությանը: Այս առիթով չի կարելի չհամաձայնվել Կ. Մաթևոսյանի այն դիտարկման հետ, որ Անիի թագավորության մեջ Պահլավունիների բացարձակ դիրք ունենալը չի նշանակում, որ մյուս իշխանատոհմերը պետք է արհեստականորեն կցվեին նրանց:

Ժամանակին նույնը կատարվել է Գագիկ Ա-ի ժամանակներից մինչև ԺԳ դ. սկզբները գործած Հասանյան-Ապիրատյան տոհմի հետ, որին նվիրված է «Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսը և Հասանյան-Ապիրատյան տոհմը» խորագրով բաժինը: Այս տոհմի ամենանշանավոր ներկայացուցիչը Կեչառիսի վանքի Սուրբ Գրիգոր գլխավոր եկեղեցին կառուցած Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսն է, որին ուսումնասիրողները, բացառությամբ Ն. Ակինյանի, նույնացրել են Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու հետ: Կ. Մաթևոսյանն աղբյուրագիտական հյուսակեն քննությամբ հիմնավորել է Պահլավունիների հետ –Հասանյաններ-Ապիրատյանի ազգակցական կապի չգոյությունը, լուսաբանել այդ տոհմի պատմության հետ կապված որոշ հարցեր և համառոտակի անդրադարձել նրա Անիի տոհմաճյուղի մի քանի գործիչների: Անիի ԺԲ դարի պատմության որոշ դեպքերի վերհանմանը նվիրված հաջորդ բաժնում ևս հեղինակը մեծ տեղ է հատկացրել դրանցում կարևոր դեր խաղացած Հասանյան-Ապիրատյանների գործունեությանը, լուսաբանմանը՝ հանգելով ուշագրավ եզրահանգումների:

Կ. Մաթևոսյանն առանձին բաժնով քննության առարկա է դարձրել նաև Անիի թագավորության անկմանն անմիջապես նախորդած շրջանում Վեստ Սարգսի գործունեությանը: Նա առաջ է քաշել այն համոզիչ վարկածը, որ Վեստ Սարգիսը եղել է անժառանգ, ինչը որոշակի դեր է խաղացել 1041 թ. այդ գործիչի գործողությունների ու Անիում նրա նկատմամբ հանդուրժողական վերաբերմունքի մեջ:

Ճիշտ է, Անիում ապրում էին թագավորներն ու իշխանները և նրանց ընտանիքի անդամները, կաթողիկոսներն ու հոգևոր սպասավորությունը, զինվորականներ ու այլ գործիչներ, բայց նրա բնակչությունը հիմնականում կազմված էր արհեստավորներից, առևտրականներից, զանազան գործավորներից ու այլ փոքրաթիվ խմբերից: ԺԱ–ԺԴ դարերի Հայաստանի քաղաքների մեջ Անին առաջատար է այնտեղ ապրած տոհմերի կամ մեծ գերդաստանների մա-

սին մեզ հասած տեղեկություններով: Ուստի պատահական չէ, որ դրանց է նվիրված մենագրության մի մեծ հատվածը: Հեղինակը լիովին իրավացի է, երբ այդ հատվածը համարում է արդի պատմագիտության ուշագրավ ճյուղերից մեկին՝ առօրեականությանը համապատասխանող հետազոտություն, որտեղ ներկայացված են հասարակ մարդկանց կյանքի պատմություններ:

Աշխատությունը եզրափակվում է անեցիներին և քաղաքին առնչված անձանց 783 անուն ընդգրկող անվանացանկով, որի հիմքում ընկած են սկզբնաղբյուրների հավաստի տվյալները: Հարկ է նկատել, որ այն ընդգրկված անունների թվով բավականին գերազանցում է հայկական միջնադարյան մյուս քաղաքների համապատասխան ցուցանիշը:

*Աշխատության մեջ ներկայացված են պատմական և մշակութային բազմաթիվ այլ հարցեր ևս: Գրքի թվային տարբերակը տեղադրված է Մատենադարանի կայքում (*www.matenadaran.am*):*

2016 թ. ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային մշակութային ժառանգության ցանկում ընդգրկված հայոց քաղաքամայրի պատմությանն ու քաղաքաշինությանը, քաղաքամերձ վանքերին ու բերդերին և նրա բնակիչներին նվիրված գրախոսվող աշխատությունը լուրջ ներդրում է անիագիտության մեջ: Այն շարադրված է հայ և օտար տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների համադիր քննությամբ ու Անիին նվիրված բազմաքանակ գրականության հաշվառմամբ: Դա հեղինակին թույլ է տվել լրացնելու այդ քաղաքի պատմության հետ կապված որոշ սպիտակ էջեր, և նորովի քննելու մի շարք կարևոր հարցեր: Վստահաբար պնդելի է, որ եթե անիագիտական նախորդ աշխատություններում նոր շունչ են առել այդ քաղաքի գերազանցապես նյութական մշակույթի հուշարձանները, ապա գրախոսվող մենագրությունում նրա բազմաշերտ բնակչությանը:

ԱՐՏԱՇԵՍ ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

Պ. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի միջին դարերի պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XI–XIII դարերի հայոց պատմության հարցեր: Հեղինակ է 1 մենագրության և շուրջ 70 հոդվածի: artashes shahnazaryan.1950@gmail.com